

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ В ПЕРІОД ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XVI – XVII ст.)

Про українсько-російські мовні контакти написано досить. У радянському мовознавстві, коли ця проблема не мала (й не могла мати) наукового розв'язання, передовсім українські лінгвісти шукали благотворні впливи російської мови на українську від часу приєднання України до Росії. Від кінця XVII ст., а особливо у XVIII ст., в українській мові з'являються росіянізми і з часом їх кількість збільшується. Це було зумовлено як соціальними чинниками (поява на українських землях російської людності), так і політичними (послідовне й цілеспрямоване обмеження вживання української мови).

Українсько-російські мовні контакти стали більш-менш регулярними після приєднання України до Росії в 1654 р. і відтоді характеризувалися в різні періоди, по-перше, неоднаковим співвідношенням впливів однієї мови на іншу, по-друге, різними стильовими й соціальними сферами проникнення елементів однієї з цих мов в іншу і, по-третє, неоднаковим ступенем адаптації взаємних запозичень. У XVII – на поч. XVIII ст. відбувався взаємовплив обох мов, хоч і по лінії різних стилів, тоді як пізніше — переважно односпрямований вплив з боку російської мови на українську [Ткаченко 2004: 744].

Предмет наших зацікавлень лежить дещо в іншому періоді й площині: чи є факти, які потверджують впливи однієї мови на іншу до приєднання України до Росії зокрема та до кінця XVII ст. загалом?

До XVI ст. століття російська та українська мови були сформовані як самодостані системи з чітко визначеним набором визначальних рис, аби їх трактувати як окремі слов'янські. Це стосується передовсім тогочасних розмовних мов. У XVI ст. на українських та білоруських землях набула значного розвитку й розквіту писемно-літературна мова «руська», яка вочевидь, причому свідомо, протиставлялася церковнослов'янській і залежно від регіону зближувалася з місцевою розмовною стихією. Від другої половини XVI ст.

російські мовознавці починають відлік становлення російської національної мови (усної та писемної) [Ларин 1977: 164]. А відтак у мові писемних пам'яток обох народів – українців та росіян – щонайменше від XVI ст. мали б бути мовні свідчення контактування цих етносів. Адже маємо незаперечні факти в історії, що такі міжетнічні контакти між українцями й росіянами були й до Переяславської угоди. Однак на мові це або не відобразилося взагалі, або спорадично виявлено односторонній вплив: українізми в російській мові. Що стосується запозичень в українську з інших мов, починаючи від XVI ст., то вони очевидні: полонізми, богемізми, тюркізми, мадяризми, як, зрештою, відзначено й зворотні процеси.

У випадку з українською та російською мовами є об'єктивні складнощі, пов'язані із входженням обох народів (або їхніх предків) до єдиного геополітичного утворення – Київської Русі, де жителі, принаймні освічені, послуговувалися в писемній практиці одними літературними мовами – церковнослов'янською та давньоруською. Ця констатація не позбавляє усвідомлення іншої реальності: на півдні Київської Русі десь під Галичем чи на півночі – під Ростовом місцеві жителі говорили звичайно своєю говіркою.

Український мовний слід в російській мові від найдавніших часів таки простежуємо. Впливи української мови на російську літературну мову йшли книжним і усним шляхом через церкву ще від Київської доби, згодом у час так званого другого південно-слов'янського впливу (кінець 14 ст. по 16 ст., зокрема за митрополита Кипріяна) та в період т. зв. «перелітних птахів» (17-18 ст.), коли від часу реформ патріарха Никона українці (і білоруси) посіли впливові місця в російській церковній ієрархії (Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький, Степан Яворський). Випускник Києво-Могилянської академії, білорус Симеон Полоцький покликаний був до Росії навчати царевичів Олексія, Федора та царівну Софію. За безпосередньої участі українців закладалися на російських землях духовні школи, а українська граматична наука (Лаврентій Зизаній і зокрема Мелетій Смотрицький) клала підвалини під норми й російської літературної мови (граматики В. Адодурова і М. Ломоносова).

Тому й не випадково залишалися свідчення української присутності в тогочасній російській мові. Наприклад, поплутування давнього *ѣ* та *и* – давня українська риса. Очевидно, вона ширилася і в російській вимові, бо навіть у XVIII – XIX ст. знаходимо випадки невдоволення діячів російської культури з цього приводу. Ось як про такий стан в російській освіті, мові, церкві зауважував О.Сумароков: «Знатнейшия наши духовныя были ко стыду нашему только одни Малороссиянцы, почти до времен владеющия нами Самодержицы: от чево все духовныя слепо следуя их неправильному и провинциальному наречию вместо *во вѣки* и протч. говорили *во вики*; *лѣта* вместо *лѣта*... Ибо малороссияне то ввели: а потому что все школы ими были наполнены» [Успенский 1988: 349]. Поетична творчість росіян, започаткована в організованих вихідцями з України в середині XVII ст. духовних школах, була міцно пов'язана з південноруською писемною традицією. Великоруські автори у своїх віршах нерідко орієнтуються на українську вимову (наприклад, римування *ѣ* та *и*: *добродѣтель – зритель*) [Успенский 1988: 333, 350]. Загалом факт українського мовного впливу на російську літературну мову XVII ст. у російському мовознавстві загальноновизнаний: «Так называемая Юго-Западная Русь становится во второй половине XVII в. посредницей между Московской Русью и Западной Европой и русский литературный язык подвергается сильному влиянию украинского литературного языка (церковнокнижного, светско-делового и художественного)» [Виноградов 1982: 25].

Але очевидних зворотних мовних впливів (росіянізмів в українській) фактично до кінця XVII ст. не виявлено.

Дослідниця Л.Гонтарук, проаналізувавши 9 випусків (літери А–Ж) Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. зауважує, що серед 2 232 запозичень у словнику засвідчено 829 слів з польської, 632 – з церковнослов'янської, 291 – з латинської, 216 – з грецької, 114 – з німецької, 40 – з чеської, 27 – з мадярської, 17 – з турецької, 13 – з арабської, по 11 – з італійської та французької, 7 – з гебрейської, по 3 – з тюркських, молдавської, литовської, по 2 – з перської, татарської, російської, по 1 – з румунської,

єврейської, монгольської, хорватської, болгарської мов. Із російської мови, власне, йдеться про запозичення власних назв [Гонтарук 2004: 81].

Не виявила запозичень з російської мови у дисертаційному дослідженні «Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст.» Валентина Титаренко. У проаналізованих пам'ятках засвідчено 682 полонізми, 430 латинізмів, 216 германізмів, 66 тюркізмів, 44 чехізми та поодинокими прикладами представлені запозичення з угорської, французької, іспанської, англійської, румунської, голландської, литовської, італійської, які проникали в північноукраїнські тексти, як правило, через мову-посередника, передовсім польську [Титаренко 2007: 14-15].

Звичайно, розв'язання окресленої проблеми потребує докладнішого опрацювання писемних джерел, історичних лексиконів обох мов, але вже попередній аналіз літератури та пам'яток дозволяє зробити висновок про відчутний вплив української мови на російську літературну для найдавнішого періоду контактування (XVI – XVII ст.) та практично відсутність такого впливу з боку російської мови на тогочасну писемно-літературну українську.

Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков. Изд. Третье. – М., 1982.

Гонтарук Л. Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст. // Проблеми слов'язнавства. Вип. 54. – Львів, 2004. – С.78–103

Ларин Б.А. Разговорный язык Московской Руси // История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). – М., 1977. – С. 163-175.

Титаренко В. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. / Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Житомир, 2007.

Ткаченко О.Б. Українсько-російські мовні контакти // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2004. – С. 744-746.

Успенский Б.А. История русского литературного языка XI – XVII вв. – Будапешт, 1988.